

Beata Rückschloss Nemcová

ŽIDOVSKÁ ŠTIAVNICA

MARENČIN PT

Židovská Štiavnica

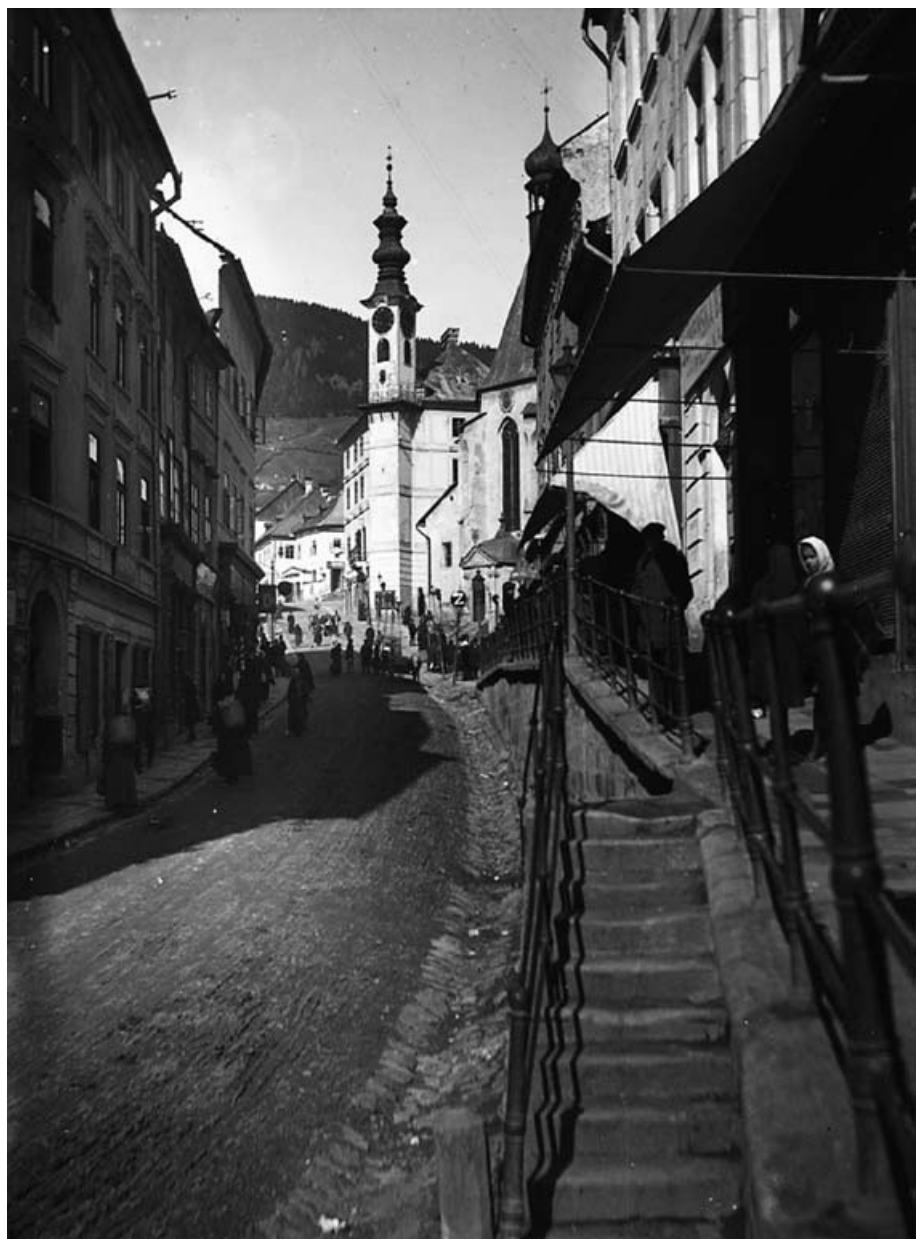
Everything not saved will be lost.

Jednoduchá veta, ktorá sa objaví na monitore počítača ešte pred tým, ako zavriete vytvorený súbor. Upozorňuje na neblahé dôsledky našej nožnej nedbalosti. Programátori ani netušili, ako jednoducho a výstižne ňou opísali existenciu ľudstva. Naše konanie dobré či zlé. Ani neviem, kedy som si ju prečítala a po prvýkrát si uvedomila, že v sebe skrýva omnoho viac ako požiadavku stlačiť „save“.

Stratíte všetko, čo si neuložíte. Alebo nezachránite. Spomienky, fotky, príbehy, vône, zdanlivo nedôležité maličkosti. Žili medzi nami takí, ktorí naozaj prišli o všetko. Neuložili si svoje „dôležitosti“ nikam. Nemohli. Nemali čas. Lebo ich životy neboli „saved“.

Táto kniha je o nich a pre nich.

Táto kniha je aj pre nás, aby sme vedeli, o čo môžeme prísť.

Beata Rückschloss Nemcová

ŽIDOVSKÁ ŠTIAVNICA

Vydanie knihy z verejných zdrojov podporil Fond na podporu umenia

© Beata Rückschloss Nemcová, 2023

© Marenčin PT, spol. s r. o., Bratislava, 2023

Jelenia 6, 811 05 Bratislava

marencin@marencin.sk www.marencin.sk

Cover © Marenčin Media, 2023

Cover photo © Slovenské banské múzeum v Banskej Štiavnici

Photo © Peter Gemeiner, Ladislav Welward, Pavol Hell, Jozef Štrelinger,

Júlia Filová, Elena Jakubíková, Halász Mária, Debie Sherwood, Ludmila

Grossmannová, Mária Sušická-Rybecká, Štátny okresný archív v Banskej

Štiavnici, Slovenské banské múzeum v Banskej Štiavnici

Design and layout © Marta Blehová, 2023

1009. publikácia

1. vydanie

ISBN 978-80-569-1122-8 (viaz.)

ISBN 978-80-569-1123-5 (ePDF)

ISBN 978-80-569-1124-2 (ePub)

V rukách držíte publikáciu, ktorá je doplnením prvej knihy o histórii židovskej náboženskej obce v Banskej Štiavnici. Tú som napísala pred viac ako desiatimi rokmi.

Kým prvá sa zameriavala najmä na fakty, tu sú publikované doplnené spomienky tých, čo už nie sú medzi nami a ktorí si pamätali na židovskú komunitu Banskej Štiavnice v období medzi dvoma svetovými vojnami, ako aj po druhej svetovej vojne, hoci teda tam už zostali len maličké torzá kedysi prosperujúcej komunity.

Za ochotu a trpezlivosť rozprávať a nebáť sa rozprávať či netváriť sa, že toto obdobie neexistovalo, vďačím najmä pánovi Ludovítovi Dupalovi, Editke Pokornej, Gejzovi Višňovskému, Filipovi Daningerovi, Lackovi Welwardovi, Petrovi Gemeinerovi, Pavlovi Hellovi, Ludmile Grossmannovej, Marike Sušickej-Rybeckej, rodine Štrelingerovej, pani Júlii Filovej, rodine Richter-Urbánovej a pani Elenke Jakubíkovej, rod. Galátovej.

Nebolo by však možné napísať nič, keby neexistovali šikovní ľudia – archivári a múzejníci z okresného štátneho archívu – pani Janka Schillerová, zo Slovenského banského múzea – Adriana Matejková a Daniel Harvan. Svojou odbornosťou a mravenčou prácou pomáhajú vrátiť povedomie o životoch Židov z tohto banického mestečka.

STRUČNÁ HISTÓRIA ŽIDOVŠKEJ OBCE V BANSKEJ ŠTIAVNICI

Antisemitizmus je vraj najstaršou systematickou nenávisťou v dejinách ľudstva. Môžeme o tom polemizovať, ale to samotnú nenávisť voči Židom nezmierni a už vôbec ju nevymaže z povahy ľudstva. Ľudia sú raz takí – nenávidíme, keď niečo nepoznáme. Nenávidíme, keď niečomu nerozumieme. Nenávidíme, keď je niekto iný ako my. A v zásade, aj keď je rovnaký. Nesieme si to tisíročiami a meníme len objekt svojej nenávisťi a formu, ako sa s ňou vysporiadame.

Ani v Rakúsko-Uhorsku to nebolo iné. V dôsledku obchodovania najmä so zlatom a striebrom vydal 4. 8. 1691 Leopold I. listinu, v ktorej sa zakazuje predávať zlato a striebro Židom, prikázal odňatie pasov, pretože spôsobujú škody v bankých výnosoch pre celé kráľovstvo. V okolí bankých miest Tekovskej stolice mohli Židia bývať a obchodovať v Želiezovciach, Leviciach, Kalnej nad Hronom, Zlatých Moravciach a Topoľčiankach.

Okrem iných zdanlivých maličkostí platil aj zákon o tzv. uhorskej míli, čo bolo 8 533,6 m – vzdialenosť, v ktorej sa žiadna židovská osoba nemohla oficiálne usadiť v banických a kráľovských mestách. Jedno z vysvetlení uvádza, že zákon mal znemožniť židovským obchodníkom narábať so vzácnymi

kovmi. Nuž ale... kto chce, spôsob si nájde. Aj počas platnosti tohto zákona pôsobili v Banskej Štiavnici židovskí stavitelia, študenti, obchodníci, vedátori, ale neboli majiteľmi nijakej nehnuteľnosti.

Jozef II. bol osvietenejším panovníkom a jeho Tolerančný patent zrušil platnosť Zákona o uhorskej míli, čo umožnilo založenie Židovskej náboženskej obce priamo v Banskej Štiavnici. Stalo sa tak v 60. rokoch 19. storočia. Údaje o presnom roku založenia obce sa líšia v rôznych prameňoch, podstatou však zostáva, že do mesta sa veľmi rýchlo prisťahovalo dostatočné množstvo rodín, aby takáto obec vôbec vznikla. Na čele ŽNO v Banskej Štiavnici stáli koncom 19. a začiatkom 20. storočia Jakub Hell, Jakub Knopp, Július Glückstahl, Bernát Goldzieher a Ignác Tandlich. Azda pod vplyvom multikultúrneho prostredia mesta bola väčšina židovskej komunity neologická a iba mizivé percento patrilo k ortodoxnej vetve. Židovská komunita vyzbierala medzi sebou aj dostatok finančných prostriedkov na kúpu dvoch domov, ktorých spojením vznikla synagóga s dvomi vchodmi – jedným pre mužov a druhým pre ženy. Na jej priečelí nájdete nápis v hebrejčine: „Nechajte ich postaviť pre mňa chrám a ja v ňom budem bývať.“

Prvá židovská škola v meste bola zriadená v rokoch 1883 – 1884 a školský rok začala so súkromným učiteľom menom Herz (dom Ursínyiho – P. Lesíka, pod dnešnou poštou). Pre zlú finančnú situáciu však nemala dlhé trvanie. Školská stolica bola zriadená v roku 1879 a následne nová židovská škola začala pôsobiť v roku 1887 v sídle budovy na výrobu pleteného tovaru, potom v Ružovej ulici a neskôr po odkúpení pozemku v roku 1890 a postavení synagógy v roku 1893 sa presťahovala do jej priestorov.

V medzivojnovom období zohrali Židia veľmi dôležitú úlohu v hospodárskom živote a prispeli k jeho rozvoju a zvýšeniu zamestnanosti. Mnohí pracovali ako obchodníci, priemyselní podnikatelia, remeselníci, advokáti, lekári, lekárnici, inžinieri, úradníci a súkromní podnikatelia.

Jakab Hell sa zaslúžil o rozšírenie kúpeľov vo Vyhniach a založil Banskoštiavnický obchodný a úverový ústav, Koloman Ungár založil továreň na drevené výrobky, Adolf Weisz továreň na výrobu mužských košiel a bielizne (1905 – 1914), Bretschneider továreň na obuv, Alexander Erdöss továreň na obuv. Tento začal pôsobiť v Štiavnických Baniach a v roku 1911 sa presťahoval do Banskej Štiavnice.

Eugen Timföld mal továreň na pletené výrobky. V tridsiatych rokoch 20. storočia dochádza k silnému rozmachu spotrebného priemyslu a vznikajú nové židovské firmy, ako sú Tricota, Schindlerka, Svetro, ktoré boli po II. svetovej vojne integrované do n. p. Pleta. Okrem toho založili banku Kereskedelmi és hitelbank, ktorá bola neskôr premenovaná na Tekovskú banku a Sedliacku banku.

ŽNO vydržovala synagógu, malú modlitebňu, cintorín, rituálny kúpeľ (mikve) a obytný dom, v ktorom bývali zamestnanci. Pre potreby aktivity mládeže v roku 1914 vzniká na Slovensku židovská skautská organizácia Hašomer Hacair. Po desiatom roku existencie Slovenského skautingu viedol v Banskej Štiavnici päťčlenný židovský oddiel Štefan Allman. Pôsobil tu aj dievčenský židovský oddiel. V meste vyvíjal činnosť aj športový telovýchovný spolok Macabi (Makabejec – Židovská telocvičná jednota).

Mnoho návštevníkov mesta sa často pýta, kde tu bola židovská štvrť. Nebola. Toto čarovné mini mesto nevytvorilo

samostatnú židovskú štvrť, ale poskytlo priestor na spolužitie v každej, aj tej najmenšej, uličke. Všade ste mohli nájsť židovský obchodík, židovského opravára, krajčíra či lekára. Od Námestia Sv. Trojice cez hlavnú ulicu až po zastrčené a ťažko dostupné časti mesta. Tak ako sa na poriadne kozmopolitné mesto patrí, veď významná banícka akadémia lákala národy a národnosti z celého sveta.

Práve v tridsiatych rokoch 20. storočia došlo k rozmachu priemyslu a najmä obchodu a mnohí živnostníci a intelektuáli – najmä v lekárstve a práve – boli občania židovskej národnosti. V Banskej Štiavnici to boli JUDr. Július Hegedűsch, ktorý býval na Nám. Sv. Trojice, lekári MUDr. Szegedy – na Radničnom námestí, MUDr. Singer – na Ul. A. Kmeťa pri Lekárni u Spasiteľa, MUDr. Welward, MUDr. Lieberman – praktický lekár, MUDr. Ackerman – zubár a MUDr. Jozef Štelinger, ktorý býval a mal ordináciu v tzv. Bretschneiderovskom dome alebo „Bryndziarni“.

Podniky, ktoré prosperovali aj v období celosvetovej krízy, boli firmy Löwy – Müller a Kohán, ktoré vyrábali textil. Firma Löwy – Müller sídlila v mieste súčasného podniku Pleta. Löwy bol prívrženec levitov. Zakladatelia Tricoty, továrne na pletený tovar, boli Eugen Müller, Ján Artúr a Ernest Löwy – šlo o výrobu detských súprav, svetrov, šálov. Ďalšími podnikmi boli obuvnícke družstvo Gerö – Dezider Erdöss (1922), továreň na obuv Erdöss a Gerö (1912 – 1945), továreň na obuv Žigmund Bretschneider (1895), firma Hegedűs (1912 – 1924), výroba obuvi, ďalšia firma na obuv, ktorej zakladateľom bol Dezider Erdöss, a firma Artura Erdössa (1919) vyrábala bryndzu a syry.

A potom prišiel rok 1939 a potom 1941 a s ním prijatie Židovského kódexu, ktorý pripravil židovských občanov o všetky

ľudské i majetkové práva. Väčšina z nich zahynula v koncentračných táboroch. Tí, ktorým sa podarilo prežiť, sa po návrate domov radšej odsťahovali do iných krajín. Mnohých nepustili do vlastných domovov, mnohým nevrátili ani uschované spomienky. Z archívov sa „stratilo“ mnoho dokumentov o ich životoch i smrti. Nepoznáme presný počet tých, ktorým sa podarilo utiecť, ani tých, ktorí boli transportovaní a zavraždení, a ani tých, ktorí prežili. Aj približné čísla zavraždených sú však desivé.

Koniec vojny priniesol úľavu, ale iba čiastočnú. Ďalšie perzekúcie nasledovali v čase budovania socializmu. Z mnohých gardistov sa stali komunisti a zostali tak na rozhodujúcich postoch. A rozhodovali. O tom, kde môžu či nemôžu Židia pracovať, či vôbec môžu študovať a pod.

Baugmartnerov dom, kde bývali pred vojnou Polákovci –
prvé okno na prízemí

RODINA POLLÁKOVCOV

Napriek výraznému ekonomickému prínosu Židovskej náboženskej obce do chodu mesta sa nie všetkým jej členom dарило tak, ako by si sami priali či ako by to nalinkovalo množstvo predsudkov voči židovskej komunite. Legendárna schopnosť úspešne viesť obchod sa neprejavila u každého jej člena. Mnohí boli iba jednoduchými zamestnancami v iných židovských či kresťanských podnikoch, mnohé židovské ženy pracovali ako pomocnice v domácnosti v kresťanských rodinách, mnoho židovských mužov každé ráno fárало do bane, aby rodine prinieslo aspoň akú-takú výplatu na konci týždňa. Veľa rodín trpelo núdzou a z ťažkého osudu sa nevedelo vymaniť. Dôvody boli rôzne, ale jedným z tých najčastejších bola strata manžela najmä v prvej svetovej vojne alebo to bolo pre ťažké pracovné podmienky v bani. Ženy sa stali samoživiteľkami a snaha nakrmiť niekoľko hladných detí ich hnala z jednej zle platenej práce do druhej. Chudobe bolo jedno, či chodili do kostola alebo do synagógy. Jeden rozdiel sa však predsa len našiel. Židovská obec si považovala za povinnosť pomáhať svojim bližným v núdzi finančne, materiálne i ubytovaním. V dome na Námestí Sv. Trojice, ktorý nesie takmer nevysloviteľné pomenovanie – Baumgartnerov dom, zriadili jednoduché priestory na bývanie pre ľudí v núdzi. Dom kedysi patrilo bohatému mešťanovi Ambrózovi Baumgartnerovi a vlastne už od 16. storočia nesie jeho

meno. Týči sa takmer až na samotnom vrchnom konci námestia, kde sa jeho šírka zužuje do uličky medzi dvoma vysokými budovami, oproti sa táto ulička rozdvojuje – cesta vľavo nás privedie k Starému zámku a tá rovná, priama, až k tajchu Veľká vodárenská. Tento rozsiahly dom dnes zaujme novou fasádou a dverným portálom s ozdobou delfínov. Musíte však fantáziu prinútiť pracovať na plné obrátky, aby ste naozaj delfína spoznali. Vnútro domu však kedysi skrývalo množstvo malých a ešte menších izbičiek, čo poskytli v čase medzi dvoma svetovými vojnami útočisko chudobným rodinám a častokrát i sirotám, o ktoré sa staral, kto mohol.

Na samom prízemí, kde sa do okien slnko predralo len na veľmi krátky čas, bývali aj Pollákovci. Pani Jozefína sa narodila v roku 1889, láska ju priviedla do Banskej Štiavnice za manželom. On Žid, ona kresťanka. Krivo na nich pozerali tí aj tí, ale zdalo sa, že láska prekoná všetky príkoria. Mala len o čosi viac ako osemnásť, keď sa im narodil syn Vojtech. Práca, rodina, synagóga. Taký bol večný kolobeh ich životov. Vojtech tvrdo drel v bani a vždy sníval o tom, ako si raz založí vlastný podnik so všakovakým tovarom niekde v Amerike. Keď sa oženil a stal otcom malého Vojtecha (Bélu), rozhodnutie odísť ešte zosilnelo. Zbytočne ho manželka Oľga prosila, aby ich tu nenechával samých, že pôjdu hneď s ním. Nechcel však riskovať, že žena s dieťaťom sa budú musieť kade-tade túlať, kým nájde prácu a bývanie. Išiel sám. Do Ameriky sa ani nedostal, zomrel ešte na lodi a tu nechal manželku a malú sirotu. Oľga Polláková zostala sama s dieťaťom. Nebol už nikto z rodiny, kto by jej pomohol. Snažila sa zarobiť si tým, čo vedela najlepšie – piekla maces, robila to doma, nemusela hľadať nikoho na stráženie syna, kým pracovala, a mohla ho piecť aj v noci, keď malý spal. Kupcov

bolo síce dosť, ale aj tak to nestačilo na to, aby zvládala platiť všetky účty. Netrvalo dlho a z pôvodného domčeka sa musela presťahovať do malej izby na prízemí tohto honosného domu, kde všetci susedia čelili rovnakej nepriazni osudu. Nebolo inej cesty. Izba bola taká malá, že do nej ledva vmestili posteľ, stôl a skriňu. Nebola tam ani kúpeľňa a ani toaleta. Keď sa chceli umyť, museli von na chodbu. A hoci priestoru skutočne nebolo veľa, vždy sa našla kopa ľudí, ktorá ich rada navštívila počas sviatočných dní. Väčšina z nich vždy prišla aj s nejakým praktickým darčekom – jedlom, koláčmi, oblečením pre chlapca.

Béla mal asi osem rokov, keď začal aj on mame pomáhať. Mamu volal Macesová kráľovná. Piecť síce nevedel, ale dokázal šikovne poroznášať maces tam, kam bolo treba. Nie vždy to však dopadlo úplne dokonale. Volanie kamarátov bolo silnejšie a maces buď zabudol niekde na múriku, alebo ho pri naháňačke polámal. A to bol presne ten správny moment, keď sa vynoril verný kamarát Ľudko Dupal a všetku vinu vzal na seba. Obaja dúfali, že sa takto Béla vyhne trestu.

Bolo to už pár rokov, čo sa Pollákovci takto predierali životom a akoby sa nedokázali vymaniť z bludného kruhu. Začiatkom roka 1937 však prišla neodmietnuteľná ponuka – pracovať ako pisárka v obchode s koloniálnym tovarom u Bálintha a Wetzlera. Oľga najprv váhala, ale keď sa dozvedela, že toto miesto „vybavil“ ich rodinný priateľ doktor Welward, nedalo sa cúvnuť. Boli to síce už roky, čo vyšla z praxe, ale rýchlo sa zaučila a veci sa pomaly začali hýbať k lepšiemu.

Béla nastúpil na reálne gymnázium, kam bolo treba kúpiť knihy, zošity, slušné oblečenie. Už takto sa mu chlapci často smiali, lebo na ňom mnohokrát spoznali sveter či nohavice po niekom inom. Iné si dovoliť nemohli.